

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ІДЕНТИЧНОСТІ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

У статті пропонується комунікативна концепція ідентичності, визначається роль комунікації у формуванні ідентичності в художньому творі. Особлива увага приділяється філософії комунікації Карла Ясперса, оскільки саме комунікація є універсальною умовою людського буття, першопричиною її екзистенції та ідентичності. Стверджується думка про те, що ідентичність формується на засадах діалогу, спілкування, комунікації. Під означеним кутом зору розглядається новий роман сучасної української письменниці Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

Ключові слова: комунікація, ідентичність, спілкування, екзистенція, екзистенціальна комунікація.

В статье предлагается коммуникативная концепция идентичности, определяется роль коммуникации в формировании идентичности в художественном произведении. Особое внимание уделяется философии коммуникации Карла Ясперса, поскольку именно коммуникация – универсальное условие человеческого существования, первопричина его экзистенции и идентичности. Утверждается мысль о том, что идентичность формируется на основах диалога, общения, коммуникации. Под выбранным углом зрения рассматривается новый роман современной украинской писательницы Лины Костенко «Записки украинского самашедшего».

Ключевые слова: коммуникация, идентичность, общение, экзистенция, экзистенциальная коммуникация.

In this article the author proposes the communicative conception of identity, shows the role of communication in the identity formation of a literary text. The main attention is paid to the philosophy of communication of Carl Jaspers as far as communication is the universal condition of the human existence, the beginning of the existence and identity. It is considered that identity is based on the dialogue, communication. This point of view is the main for the study of the new novel by Lina Kostenko «The notes of Ukrainian crazy».

Key words: communication, identify, dialogue, existence, existential communication.

Проблема ідентичності як одна з найбільш актуальних проблем сучасної науки тісно пов'язана із проблемою комунікації. Особливу увагу цій проблемі приділяли відомі у світі дослідники Ч. Тейлор, К. Ясперс, вітчизняні філософи Л. А. Ситниченко, А. М. Єрмоленко та ін., хоча витоки, природа ідентичності, її всебічний розгляд тільки сьогодні в Україні стали предметом уваги дослідників. Цікаво, що ця проблема привертає увагу не лише філософів, а й літературознавців, бо художня література є безмежним полем для дослідження ідентичності. Літературу можна розглядати як матеріал для вивчення проблем як ідентичності, так і комунікації, оскільки багато письменників свідомо зображують їх у своїх творах. Важливо проаналізувати те, як ідеї, породжені цими проблемами, впливають на жанр літературних творів, тип літературного героя, хронотоп та інші

особливості їх художньої структури. Для розгляду й аналізу проблем комунікації й ідентичності, виявлення їх взаємозв'язку необхідно володіти сучасними методами літературознавчого аналізу, які дозволяють дослідникові прочитати й «розшифрувати» «заховані» у творі культурні коди. Отже, актуальність дослідження визначається сучасними дискусіями про нові підходи до вивчення ідентичності у літературі й глибоким інтересом сучасного літературознавства до проблеми комунікації. На наш погляд, комунікаційний підхід до аналізу проблеми ідентичності у художній літературі може стати ключем до розуміння ідейно-художнього змісту твору. Мета статті полягає в науковому осмисленні та обґрунтуванні комунікативного підходу до ідентичності у творах художньої літератури (зокрема, у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»).

Проблемам ідентичності й комунікації відведено значне місце у філософському доробку багатьох дослідників. Перш за все, звернемося до праць К. Ясперса, Ч. Тейлора, Л. Ситниченко, в яких розкривається загальнофілософський сенс категорій «ідентичність» та «комунікація» й викладаються певні теоретичні погляди на роль комунікації у формуванні ідентичності [2; 3; 4]. Неможливо обійти увагою канадського філософа Ч. Тейлора, який є одним із найбільш відомих та авторитетних фахівців у цій сфері. Насамперед у праці «Джерела себе. Виникнення новочасної ідентичності» Ч. Тейлор, пов'язуючи проблему ідентичності із проблемою комунікації, висуває тезу про комунікаційний характер ідентичності: відповіді на питання про природу власного «Я» можна, лише спілкуючись з іншими людьми [4, с. 30]. Означені ідеї він розвиває далі в роботі «Етика автентичності»: «Головна риса людського життя, про яку я хочу нагадати, це його докорінно діалогічний характер... Ми стаємо повноправними людьми, здатними зрозуміти себе, і, отже, визначити свою ідентичність, коли оволодіваємо мовами людського спілкування» [3, с. 41, 56]. Ідентичність формується на засадах діалогу, спілкування, комунікації, і ця думка Ч. Тейлора відкриває нові підходи до дослідження текстів художньої літератури.

Філософське осмислення феномена спілкування особливо інтенсивно відбувалось у ХХ ст., коли з'явилися філософія комунікації К. Ясперса, «діалогіка» М. Бубера, у свою чергу, теж безпосередньо пов'язані із проблемою ідентичності. Особливо цікавою в означеному сенсі є комунікативна філософія К. Ясперса. На думку цього німецького філософа, саме здатність людини до комунікації вирізняє її зі всього живого світу, завдяки їй людина може знайти саму себе, вона лежить в основі екзистенціальних відносин між людьми, як відносин між Я і Ти. Такі відносини виникають між людьми, які спілкуючись, одночасно усвідомлюють і зберігають свої відмінності, йдуть назустріч один одному зі своєї самотності. Німецький філософ є прихильником живої, повсякденної, безперервної комунікації людей, яка є засадничою для висвітлення проблем індивідуальної, гендерної, національної та інших ідентичностей.

У структурі ідентичності можна виділити «індивідуальний» і «соціальний» рівні. Якщо особистісна ідентичність являє собою сукупність характеристик, які виявляють риси унікальності індивіда, то соціальна ідентичність – результат ідентифікації (ототожнення) індивіда із очікуваннями і нормами соціального середовища. Абсолютно розділити ці два рівні ідентичності не можна, оскільки уявлення індивіда про самого себе, що сприймаються ним як його власні й невіддільні від його самості, є результатом відображення соціальних норм. У той же час, власні норми індивіда можуть не співпадати із нормами і ролями, нав'язаними йому соціальним оточенням. Особистісне Я формується в результаті

досягнення рівноваги між особистісною й соціальною ідентичністю. У випадку із головним героєм роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» такий баланс не складається, й індивідуальний вимір ідентичності не вдається відділити від соціального, зокрема, національного.

Особистісна ідентичність складається із властивостей, які продукуються в ході соціальної взаємодії. Ідентичність – первинно соціальне утворення; індивід бачить себе таким, яким його бачать інші. Я-ідентичність та Інший принципово невіддільні один від одного. Ідентичність – характеристика ставлення індивіда до себе самого, його «самоналежність». У соціальному контексті ідентичність характеризує належність індивіда до певного колективу (сім'ї, родини, держави, нації, культурної групи тощо).

Самоідентифікація головного героя роману Ліни Костенко відбувається на усіх рівнях: «З погляду антропології, я homo sapiens. У вимірах національних я українець. У масштабі держави я громадянин. З проекції Космосу я землянин. З проекції інших галактик геліотроп. Щодо мого батька, я його син. Щодо сина, я його батько. Щодо жінки, ніби ж мужчина. Така система координат робить мене стереоскопічним, багатимірним і органічно вписаним у світовий, ба навіть у космічний контекст» [1, с. 165]. Проте герой усвідомлює, що у такому ринковому світі він «слабка ланка», бо «не відповідає на такі виклики часу», а тому «вибуває з гри». Він протиставляє себе «людині нової формації» – Борьчиному батькові: «Це чоловік, який вмів бути мужчиною. Він здатен подбати про свою родину. Не те, що я» [1, с. 165].

Незадоволення своїм життям, нереалізованість у професії («докторську я не написав, і вже не напишу»), у сім'ї («сина не зумів виховати», «з дружиною проблеми»), загалом у житті, відчуття своєї «ненормальності» в абсурдному світі дає підставу герою ідентифікувати себе як «нуль»: «Я справді нуль, я зведений до нуля, я вже в тому нулі, як у багетовій рамочці» [1, с. 137]; «Я ніхто. Я виборець. Я одиниця електорату. Я такий-то номер у списку. «Світ належить першим». Я стонадцятий» [1, с. 97]; «...я безнадійний лох. Я не належу до господарів життя. Я не належу до гамадрилів» [1, с. 82]. Зазначимо, що ця його власна оцінка продиктована суспільним сприйняттям людини у «ненормальному» ринковому світі, де існує «диктат приматів». «Куди подітись людині?», – ставить собі запитання герой твору, який, безперечно, себе вважає людиною [1, с. 95]. Він також боїться причетності до ідіотів, бо ті «навернуть такого, з чим ти себе не можеш ідентифікувати» [1, с. 326]. Самоідентифікація, усвідомлення власного Я дається непросто: «У моєму випадку сказати Я – це вже велике досягнення... Так що для мене вимовити цей займенник – це буквально логопедична вправа. Пересвистуватись не треба, коли можеш сказати – Я» [1, с. 180-181].

В особистісній ідентичності чільне місце відводимо гендерному аспектові, зазначаючи, що гендерну ідентичність розглядатимемо як аспект, прояв або умовний компонент самості, Я, особистісної ідентичності. На нашу думку, саме виконання людиною гендерних ролей, тобто сукупностей суспільних норм та стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або приписаних представникам певної статі суспільно-історичною або соціокультурною ситуацією), є джерелом становлення гендерної ідентичності. Головний герой стурбований своєю невідповідністю гендерній ролі чоловіка: «Так уже природа задумала, таку програму заклала в мужчину, – він має бути сильний і мужній, має бути опертям для сім'ї. А я, чи відповідаю я такій програмі?» [1, с. 22]. Гендерна ідентичність як усвідомлення і переживання індивідом своєї позиції Я щодо певних взірців-еталонів статі є одним із основних стрижнів свідомості особистості: «Мужчина повинен чути переможцем, тоді він цікавий для жінки. А я в основному перемагаю себе» [1, с. 10].

Втрата себе призводить до втрати гендерної ідентичності: «Я перестаю бути сильною статтю в її очах, вона – слабкою в моїх. Я замикаюся в собі, вона виходить із себе» [1, с. 80]. Головний герой кохає свою дружину, водночас переймаючись тим, що «не відповідає її уявленням про мужчину» [1, с. 90]. Дружина до нього геть збайдужіла, через що «почалися якісь чоловічі фобії» [1, с. 14]. Свою невідповідність очікуванням дружини, «соціальну імпотенцію» («Це останнє діло, коли чоловіки нічого не можуть вдіяти...» [1, с. 9]), головний герой пов'язує із загальним станом життя у суспільстві, бо «мужчина формується не тоді, коли затуляється щитом, а тоді, коли піднімає меч» [1, с. 125].

Національна ідентичність відіграє істотну роль, виступає на перший план, домінує, витісняючи інші ідентифікації індивіда. Самоідентифікація індивіда з тією чи іншою нацією залежить від цілого ряду обставин. Вирішальним у виявленні національної приналежності є не набір ознак (мова, культура, релігія), а те значення, якого ці ознаки набувають у процесі соціальної комунікації. Національна ідентичність складається не стільки в результаті зовнішнього визначення (приписування), скільки в результаті самовизначення, самосвідомості індивіда. Національна ідентичність передбачає самоідентифікацію з певним політичним (національна держава) і культурним (національна культура) співтовариством.

Головний герой відчуває свою національну ідентичність, приналежність до своєї мови, культури, держави. Проте у сучасному світі така самовизначеність є неактуальною, недоречною, навіть дещо абсурдною: «Досі я звик себе підпорядковувати всьому – потребам родини, обов'язкам, обставинам, а головне – інтересам нації. Мене так змалку вчили: треба жити для народу, працювати для батьківщини. От я й вискочив, як Пилип з

конопель, у цій демократії, нездатний відчути самоцінність свого Я» [1, с. 181]. Головний герой глибоко переймається тим, що «українці ніяк не можуть ідентифікувати себе як націю, навіть уже у власній державі» [1, с. 95]. Він проти того, щоб «ідентифікувати націю з її відламками й виродками» [1, с. 36]. Його душевні муки й страждання пов'язані не з особистими проблемами, а з усвідомлення того, що «важко належати до такого народу. Націю запрограмували на безвихідь» [1, с. 27]; «Сумно все ж, коли твоя нація така безпорадна. Ледь що, зразу у відчай...» [1, с. 95]; «Ми уже всім народом приміряємо черевик до мертвої стопи. Куди далі піде ця нація?» [1, с. 97].

Для головного героя характерна нероздільність особистісної й національної ідентичності: «Мені допекло приниження, ця одвічна дискримінація нації... ми завжди на когось або на щось приречені. Від того й комплекс меншовартості... А від комплексу меншовартості відчуєш себе комахою і побіжиш по стіні, як Грегор у Кафки» [1, с. 118]. Він розуміє, що, втративши Україну, втратить себе. «Я не хочу її втрачати. Я хочу тримати лінію фронту, але де ж ті, хто здатен на День гніву?!» [1, с. 97]. Ідентифікуючи себе як громадянина, герой стверджує: «Держава – це я, а не те, що вони з нею зробили. І якби кожен усвідомив, що держава – це він, то досі у нас вже була б достойна держава» [1, с. 161]. Більше того, головний герой ототожнює себе й зі своєю нацією: «І нація – це теж я, ... я належу до нації, яку обрав я і яка обрала мене – до красивої і шляхетної нації» [1, с. 161]. Ототожнення себе зі своїм народом, своєю державою – болюча й неприємна справа. Автор роману активно використовує займенник «ми», коли мова йде про народ, і «вони», коли про державу, і «цей розлом суспільства на «ми» і «вони» – фатальний» [1, с. 15]. «Хто ми?», – ставить автор питання про самовизначення, самоідентифікацію себе й свого народу, «великого народу», котрий обирає «карликів, маріонеток». Відповідь невтішна, навіть жорстока: «Ми статисти духовної пустелі. Ми гвинтики й шурупи віджилої системи» [1, с. 15]; «Ми ховрашки. Ми тушканчики. ...Ми гальванізовані трупи. ...ми не мислимо і не діємо, ...самі не годні повстати. ...Ми рефлектуємо...Ми ніколи ні до чого не готові» [1, с. 131]; «Ми бездомні у своєму домі, ми безпритульні у своїй країні» [1, с. 177]. Усвідомлення становища народу й нації, свого місця у світі призвели до «внутрішніх зрушень», які наблизили героя до розуміння власного Я.

Форми спілкування, в які вступає людина у сфері «наявного буття» тотожні сукупності її соціальних ролей. «Самашедший» Ліни Костенко переживає й комплекс через те, що недостатньо добре справляється зі своїми соціальними ролями: він не мужчина, поганий коханець, непотрібний працівник, не забезпечує сім'ю, не займається із сином, не відвідує батька тощо. Форми спілкування й соціальні ролі достоту є необхідними для

людини, але недостатніми для виявлення її самості. Коли індивід стає самим собою, він усвідомлює партикулярність (частковість, окремість) своєї комунікації, її недостатність. За Ясперсом, «сама недостатність об'єктивної (не-екзистенціальної) комунікації і є першопричиною прориву до екзистенції...» [5, с. 136]. На думку філософа, недостатність комунікації дає можливість зрозуміти, що «Я як особистість можливе лише завдяки зв'язку з іншими людьми» [5, с. 137].

Головне твердження К. Ясперса: я існую в комунікації з іншими людьми, з якими об'єктивно та суб'єктивно вступаю в стосунки співробітництва та порозуміння [5, с. 132]. Комунікацію можна визначити як життя людини серед інших людей. Справжнє «Я» завжди виявляється у точках незбігу індивіда із самим собою, в його ідентифікаціях з «Іншим». Основа ідентичності – в інтерсуб'єктивному діалогічно-комунікативному просторі. Зрозуміти себе, визначити свою ідентичність людина може лише в комунікації з іншими людьми. «Ми є тим, чим ми є тільки завдяки спільності взаємного свідомого розуміння. Не може існувати людина сама по собі, просто як окремих індивід. Все те, чим є людина і що є для людини, досягається у комунікації», – саме такі думки впливають із комунікативної філософії Ясперса; вони ж є ключем до розуміння комунікаційного характеру ідентичності. Оскільки екзистенція не існує поза комунікацією, то, відповідно, в цій комунікації здобувається свобода, бо екзистенція і свобода тотожні. (За Ясперсом, поняття комунікація, екзистенція, самість, свобода – своєрідні синоніми).

За Е. Еріксоном, розрізняють позитивні й негативні ідентичності. Закріпленню негативної ідентичності («злочинець», «божевільний» тощо) індивіда може сприяти практика «навішування ярликів», соціальний тиск. Герой сам себе ідентифікував як «самашедшого». Роман починається фразою: «Я завжди був нормальною людиною...». Здавалося б, об'єктивних причин для божевілья немає: спадковість добра, вчився в університеті, закінчив аспірантуру, захистив дисертацію; займався спортом, хобі – музика, література, у дитинстві збирав марки. Із цього звичного переліку читача ніщо не насторожує, ніби «все адекватно» в житті нашого героя, який «раптом, на зламі століть, відчув дискомфорт, ... якийсь неспокій, ніби якісь фантомні болі душі» [1, с. 5]. Дружина постійно докоряє герою за специфічне українське божевілья, тобто за те, що він «реагує на все на світі». На це герой заперечує, що «може, я – навпаки – нормальніший від нормальних, просто у мене більше сигнальних лампочок у голові» [1, с. 337].

Він просто «рефлектуючий неврастенік, що реагує на все» [2, с. 223], «інтелектуал-одиначка в умовах дикого ринку» [1, с. 47].

Людина не може відмовитися від комунікації, наполягати на самостійності своєї свідомості, бо це ще більше підкреслило б недостатність цього окремого Я. «Коли я намагаюся сам один зрозуміти сенс життя чи хотів би мати своє знання з цього приводу, я, однак, звертаюся до інших людей; блукаю в п'їтмі, коли не зв'язую свої знання з точкою зору інших людей... Коли я один, я – спустошений», – пише Ясперс [5, с. 137]. Герой роману – самотній, сам, тому й у назві книги «самашедший», тобто «той, який іде сам».

Самотність неідентична соціологічно ізольованому існуванню. Герой роману надзвичайно самотній, хоча у нього повноцінна сім'я, родина, друзі, робота. Він не любить Новий рік, бо це для нього «завжди ще один привід відчутти свою самотність. Родина, рідні – це найближче, моє. Але людина потребує ще й свого ширшого кола» [1, с. 187]. Отож, герой Ліни Костенко прагне подолати комунікативний розрив, але все одно залишається самотнім.

Як стверджує Ясперс, саме у комунікації людина відкривається іншим людям. Але, відкрившись іншим, головний герой роману у власних очах виглядає божевільним, а в очах суспільства – й поготів. Але він не може вчинити інакше, бо «виникнення цієї відкритості є водночас і справжнім виникненням мого Я як самості» [5, с. 144].

«Кожен приходиться сам до себе з допомогою іншого» [5, с. 146], – саме у цьому підході філософа К. Ясперса полягає суть комунікативного характеру ідентичності. За Ясперсом, спілкування з іншою людиною є єдиним шляхом для виявлення моєї екзистенції як для іншого, так і для мене самого, власне створення моєї власної ідентичності. Людина, вважає Ясперс, не може бути сама собою, не вступаючи у спілкування, і не може вступати у спілкування, якщо не є відокремленою, не є самотньою. Отже, комунікація, за Ясперсом, є універсальною умовою людського буття, першопричиною її самоідентифікації й ідентичності. Проаналізувавши те, як зображений в романі Ліни Костенко пошук героєм ідентичності, ми можемо виявити навіть у новому чи добре знайомому творі дещо новий вимір. Література допомагає глибше зрозуміти проблему ідентичності, проте й аналіз цієї проблеми сприяє більш глибокому й тонкому розумінню літературного твору та всіх його складових: ідейної насиченості, художнього світу, образів головних героїв, художніх деталей. Таким чином, ми намагаємось привернути увагу до нових, принципово важливих, з нашої точки зору, аспектів проблеми комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
2. Ситниченко Л. А. Комунікативно-діалогічна концепція ідентичності в контексті сучасних філософських дискусій [Електронний ресурс] / Л. А. Ситниченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2005. – № 48. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Sytnychenko.htm.

3. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.
4. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2005. – 696 с.
5. Ясперс К. Комунікація / Карл Ясперс // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – С. 132–148.

© Єжижанська Т. С., 2011

Дата надходження статті до редколегії 27.05.2011 р.